

**Łukasz Skoczylas, Anna Weronika Brzezińska,
Małgorzata Fabiszak**
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zastosowanie wywiadów fokusowych w badaniach nad pamięcią zbiorową¹

Abstrakt Artykuł ma charakter metodologiczny i skupia się na omówieniu zastosowania metody wywiadów fokusowych w badaniach nad pamięcią zbiorową. Na początku krótko przedstawione są założenia metodologiczne tego typu badań, a następnie omówione są podstawowe pojęcia teoretyczne dotyczące pamięci zbiorowej, które wskazują na celowość badań pamięci zbiorowej poprzez wywiady grupowe. Dalej podane są przykłady ich zastosowań na przykładzie literatury przedmiotu, a na końcu szczegółowo zaprezentowano metodologię dwóch niezależnych badań nad pamięcią zbiorową przeprowadzonych w Poznaniu. Artykuł kończy analiza SWOT zastosowania wywiadów fokusowych w badaniach nad pamięcią zbiorową.

Słowa kluczowe pamięć i tożsamość zbiorowa, badania fokusowe, dziedzictwo kulturowe

Wywiady fokusowe, zwane też wywiadami zogniskowanymi lub grupami fokusowymi, stanowią jedną z form zbierania danych w terenowych badaniach jakościowych. Często wykorzystywane są w badaniach marketingowych produktów, ale znajdują też pewne zastosowanie w badaniach nad dyskursywną konstrukcją tożsamości i pamięci zbiorowej. W takim przypadku zwykle stanowią jedną z kilku zastosowanych przez badaczy metod pozyskania danych, które w procesie analizy są ze sobą konfrontowane.

Celem artykułu jest przedstawienie wywiadów zogniskowanych jako metody zastosowanej w badaniach nad pamięcią zbiorową². Jednym z podstawowych pojęć, w kontekście opisywanych w dalszej części tekstu projektów, jest pojęcie pamięci zbiorowej (społecznej), rozumianej jako konstruowanie wyobrażeń o przeszłości grupy (w tym przypadku mieszkańców Poznania) i miejsca przez mieszkańców jednego miasta i zarazem użytkowników tej samej przestrzeni. Badanie fokusowe w odniesieniu do realizowanych projektów pozwala na zbadanie

¹ Artykuł powstał na podstawie projektów sfinansowanych przez Narodowe Centrum Nauki: (1) „Dynamika relacji pomiędzy nośnikiem a treścią pamięci społecznej”, nr 2011/03/N/HS6/01906 oraz (2) „Pamięć i tożsamość w krajobrazie miejskim. Studium przypadku na przykładzie Poznania”, nr 2013/09/B/HS6/00374.

² Artykuł nie ma zatem charakteru komparatystycznego względem innych metod stosowanych w badaniach nad pamięcią, a jest raczej przedstawieniem zalet i wad wywiadów fokusowych jako źródła danych na podstawie dwóch niezależnych projektów badawczych.

Łukasz Skoczylas, dr, adiunkt w Instytucie Socjologii UAM. Zainteresowania badawcze: pamięć społeczna, jej nośniki oraz implanty, socjologia turystyki. Kierownik grantu NCN „Dynamika relacji pomiędzy nośnikiem a treścią pamięci społecznej”, autor monografii *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*.

Adres kontaktowy:

Instytut Socjologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań
e-mail: luke@amu.edu.pl

Anna Weronika Brzezińska, dr, adiunkt w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM. Zainteresowania badawcze: dziedzictwo kulturowe i jego transformacje w wymiarach lokalnym i regionalnym, aktywizacja społeczności lokalnych, miejsca pamięci i społeczny kontekst ich funkcjonowania, edukacja regionalna. Autorka artykułów poświęconych m.in. społecznemu kontekstowi funkcjonowania Muzeum Stutthof w Sztutowie oraz stosunkowi do dziedzictwa kulturowego na obszarach o przerwanej ciągłości kulturowej na Żuławach. Obecnie główny wykonawca w grantie NCN „Pamięć i tożsamość w krajobrazie miejskim. Studium przypadku na przykładzie Poznania”.

nie tylko wiedzy dotyczącej faktów historycznych, udokumentowanych i opisanych, ale przede wszystkim pozwala dotrzeć do wyobrażeń, indywidualnych odczuć i refleksji zwanych potoczną pamięcią społeczną. Konkretny zapamiętany moment może stać się rodzajem „figury wspomnień”, wokół której zbudowany został obraz przeszłości (Assmann 2003: 14). Dla badań dotyczących wpływu zmian zachodzących w krajobrazie miejskim na pamięć i toż-

Adres kontaktowy:

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Umultowska 89 D, 61-614 Poznań
e-mail: awbrzez@amu.edu.pl

Małgorzata Fabiszak, dr hab., profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza na Wydziale Anglistyki. W latach 2012–2015 profesor wizytujący na Uniwersytecie Wiedeńskim. Zainteresowania badawcze: pamięć i tożsamość zbiorowa, formy upamiętnień. Autorka artykułów i książek nt. dyskursu prasowego dotyczącego wojny, tożsamości i migracji analizowanych w ramach studiów nad dyskursem, językoznawstwa kognitywnego, teorii metafory. Była członkiem polskiego zespołu badawczego w projekcie „MEDIVA: Media dla różnorodności i integracji imigrantów” finansowanego przez Radę Europy. Obecnie jest kierownikiem grantu NCN „Pamięć i tożsamość w krajobrazie miejskim. Studium przypadku na przykładzie Poznania”.

Adres kontaktowy:

Wydział Anglistyki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań
e-mail: fagosia@wa.amu.edu.pl

samość poznaniaków taką figurą wspomnień może być moment likwidacji miejsca pełniącego istotną funkcję społeczną w przestrzeni miasta, narzucenia zmiany jego funkcji, pojawiania się nowych miejsc, w stosunku do których konstruowane są wyobrażenia indywidualnie i społecznie konstruowane. Pamięć jest zatem formą praktyki kulturowej, która określa także stosunek grup i jednostek do miejsc pamięci (Kaźmierska 2007: 4–5).

W pierwszej części artykułu przedstawione zostaną podstawowe założenia przeprowadzania wywiadów fokusowych. W części drugiej podjęta zostanie próba wyjaśnienia, w jaki sposób, z punktu widzenia teorii badań nad pamięcią zbiorową, badania fokusowe mogą wnieść dodatkowe informacje do tego typu badań. Część trzecia to kilka przykładów zaczerpniętych z areny międzynarodowej, a prezentujących wykorzystanie tejże metody w badaniach nad tożsamością i pamięcią zbiorową. Wreszcie w części czwartej i piątej zostaną krótko przedstawione dwa niezależnie od siebie przeprowadzone badania nad pamięcią zbiorową poznaniaków z wykorzystaniem metody fokusowej. W zakończeniu wskazane zostaną zalety i wady tej metody, zaobserwowane w trakcie badań.

Podstawowe założenia wywiadów fokusowych

Początki badań fokusowych łączą się z określaniem skuteczności radiowej propagandy w czasie II wojny światowej (Barbour 2011: 28). Później stosowane były głównie w badaniach marketingowych, badaniach związanych z funkcjonowaniem organizacji, a następnie w badaniach przeprowadzanych na zlecenie partii politycznych w celu zbadania stosunku opinii publicznej do proponowanych reform. Obecnie metoda ta stosowana jest również w badaniach edukacyjnych, zwłaszcza do oceny nowych programów nauczania i nowych kursów (por. Dörnyei 2007: 144, 146). W badaniach stosujących analizę dyskursu wywiady fokusowe dostarczają informacji, w jaki sposób dyskurs publiczny przejawia się w dyskursie półprywatnym (Wodak, Krzyżanowski 2011: rozdz. 8).

Dobór próby w badaniach fokusowych opiera się na związku osób badanych z przedmiotem badań i nie ma charakteru próby losowej (Babbie 2005: 330). Zazwyczaj w jednym wywiadzie bierze udział od 4 do 15 osób (Babbie podaje 7–12 lub 12–15, Dörnyei 6–10/12, Barbour 4–8). W związku z tym badania te nie są reprezentatywne dla populacji, nawet jeśli w doborze zastosuje się operat losowy, ale osiągają wysoką trafność fasadową (Babbie 2005: 331). Z powodzeniem można również dowodzić, że przynajmniej niektóre grupy fokusowe charakteryzują się reprezentatywnością typologiczną (Daniłowicz, Lisek-Michalska 2007: 18) w zakresie cech, które ze względów teoretycznych uznane zostały za istotne w badaniu. Grupy fokusowe mogą być homogeniczne lub heterogeniczne. W związku z tym, że w grupach heterogenicznych różnorodność poglądów może stanowić przeszkodę w swobodnym ich wyrażaniu, często stosuje się segmentację polegającą na stworzeniu homogeniczności wewnątrzgrupowej i heterogeniczności pomiędzy grupami (Dörnyei 2007: 145).

Podobnie jak indywidualne wywiady częściowo ustrukturyzowane wywiady fokusowe zorganizowane są wokół kilku, kilkunastu tematów (5–10 tematów [por. Dörnyei 2007: 145]), które do dyskusji wprowadza moderator. Tematy te pogłębiane są za pomocą pytań sondujących, pozwalających uczestnikom rozwinąć własne opinie na zadany temat. Często uczestnicy dodają swoje tematy powiązane z tymi wynikającymi z projektu badań albo nie podejmują tematów wprowadzonych przez moderatora. Moderator ma zatem za zadanie takie prowadzenie dyskusji, aby zachęcić wszystkich do swobodnego wyrażania swoich poglądów oraz powinien przeciwdziałać zdominowaniu dyskusji przez jedną osobę.

Wywiady rejestrowane są zarówno w formie nagrań audio, jak i audio-wideo, gdyż obraz pozwala łatwiej rozróżnić głosy dyskutantów i przypisać różne wypowiedzi ich autorom, co, korzystając z samego nagrania audio, mogłoby być utrudnione. Analiza zwykle przeprowadzana jest na podstawie transkrypcji.

Główną zaletą wywiadów fokusowych jest to, iż pozwalają na prześledzenie, w jaki sposób w toku dyskusji kształtowane są poglądy i opinie indywidualne i grupowe. Stwarzają też bardziej realistyczne warunki sytuacji komunikacyjnej niż inne formy zbierania danych (Wodak i in. 2009: 106–107).

Pamięć zbiorowa a wywiady fokusowe

Już od początków refleksji naukowej nad pamięcią zbiorową podkreślano, iż jest ona tworzona poprzez interakcję pomiędzy osobami w ramach danej grupy społecznej. Ma ona zatem charakter dyskursu wytwarzanego i zmienianego zarówno poprzez język pisany, jak i mówiony. Stąd wywiady fokusowe, w ramach których uczestnicy mogą przedstawiać swoje wersje wspólnej pamięci, negocjować i renegecować jej znaczenie, wydają się być naturalną metodą zbierania danych. Przyjrzyjmy się poniżej, w jaki sposób ten motyw współkonstruowania dyskursu pamięci zbiorowej przejawia się w myśli prekursorów tego typu badań.

Do nauk społecznych pojęcie pamięci zbiorowej wprowadził Halbwachs³ (1950 [wydanie pośmiert-

³ Badania nad pamięcią zbiorową w Polsce rozwijali m.in. Szacka (2000a; 2000b; 2001; 2006), Kula (2002; 2004; 2008), Kwiatkowski (2008), Nijakowski (2006; 2008), Pomian (2006), Szpociński (2003; 2005; 2006; 2008; 2009), Szpociński i Kwiatkowski (2006), Traba (2009), Wolff-Powęska (2011) i in. Zwięzły przegląd tych badań znaleźć można u Szackiej (2006) oraz Kończal i Wawrzyński (2011).

ne]), który podkreślał, że pamięć indywidualna istnieje jedynie w wyniku interakcji z innymi członkami różnych grup społecznych, do których należymy. Dlatego pamięć zbiorowa ma płynny charakter i jest nieustannie negocjowana i renegecowana za pośrednictwem dyskursu. Dla Freuda (1939) historia pisana może być formą tłumienia pamięci, zaś historia mówiona pozostaje wierna tradycji i może uzupełniać lub przeciwstawiać się zapisowi⁴. Benjamin (1969) podkreślał rolę opowiadacza historii w społeczeństwach przednowoczesnych. Wszyscy ci wcześnie teoretycy pamięci kolektywnej podkreślali rolę językowego negocjowania znaczeń przeszłości dla teraźniejszości. Jan Assmann (1995; 1997) wprowadzając pojęcie pamięci komunikacyjnej, podkreślił rolę transmisji kulturowej pomiędzy pokoleniami dziadków i wnuków, którą odróżnił od pamięci kulturowej, stanowiącej wiedzę deklaracyjną nabywaną instytucjonalnie i łączącą większe grupy społeczne. Olick (1999) skupia się na dialogicznej naturze pamięci zbiorowej, która wyraża się nie tylko pamięcią przeszłości, ale i pamięcią o pamięci. Podobnie Schwartz (2000) zaznacza, że pamięć ma charakter systemu kulturowego tworzenia, negocjowania i renegecowania znaczeń. Ta dyskursywna i konstruktywistyczna wizja pamięci dobrze nadaje się do badania w ramach wywiadów zogniskowanych, ponieważ takie

⁴ Por. Bednarek, który wskazuje na słabości badań ilościowych i proponuje je uzupełniać badaniami jakościowymi, np. badaniami historii mówionej, „Jest to bowiem jedno z «naturalnych» właśnie źródeł udostępniających zasoby pamięci żywej” (2010: 107–108). W literaturze przedmiotu pojawiają się głosy, że historia pisana rządzi się określonymi prawami, takimi jak obiektywność i racjonalność czy dystans emocjonalny, które pozwalają autorom i odbiorcom tekstów historycznych poradzić sobie z ogromem opisywanych cierpień i zbrodni (por. opis tego typu podejścia w: Nowak 2011: 43–44).

badanie pozwala na zaobserwowanie tego, w jaki sposób wizja przeszłości konstruowana w publicznym dyskursie prasowym i przekazywana w procesie edukacji szkolnej jest rekontekstualizowana, reprodukowana lub odrzucana w dyskursie półprywatnym. Pozwala również na prześledzenie, w jaki sposób pamięć zbiorowa zmienia się pomiędzy pokoleniami w procesie renegotjowania znaczeń w zmieniających się warunkach politycznych i społecznych.

Przykłady wykorzystania badań fokusowych w badaniach nad pamięcią i tożsamością zbiorową

W książce *The Discursive Construction of National Identity* (Wodak i in. 2009) przedstawiono opis badań dotyczących wieloaspektowego badania tożsamości narodowej Austriaków przy użyciu różnych metod jakościowych, w tym przeglądu istniejącej literatury naukowej, analizy dyskursu takich danych jak przemówienia wygłoszone w czasie wydarzeń komemoracyjnych, transkryptów wywiadów zogniskowanych i transkryptów indywidualnych wywiadów jakościowych. Jako że nieuniknionym składnikiem badań nad tożsamością narodową jest odwołanie do pamięci zbiorowej, w przeprowadzonych badaniach fokusowych ten motyw wielokrotnie powracał w formie pytania o odpowiedzialność zbiorową Austriaków za czasy nazizmu, ich poczucie winy oraz konieczność kompensacji dla ofiar wydarzeń sprzed (wówczas) pięćdziesięciu lat.

Wodak i inni (2009), postawiwszy sobie za cel prześledzenie rekontekstualizacji i transformacji elity-

stycznych koncepcji austriackiej tożsamości narodowej w dyskursach półprywatnych, oparli się na metodzie wypracowanej przez Brucka i Stocknera (1996) do badania odbioru prasy brukowej. Przeprowadzono 7 wywiadów fokusowych w grupach 8–10 uczestników. W doborze próby kierowano się dwiema zmiennymi, starając się zapewnić zróżnicowanie geograficzne i zawodowe respondentów (wywiady przeprowadzono w różnych regionach Austrii). Informacje o pozostałych zmiennych społecznych, takich jak wiek, płeć, poglądy polityczne, uzyskano na podstawie kwestionariusza osobowego przeprowadzonego po wywiadzie, ale zmiennych tych nie kontrolowano. W związku z tym wśród badanych wystąpiła nadreprezentacja mężczyzn i zwolenników partii Zielonych i Forum Liberalnego.

Wyniki badań pokazały, że w odpowiedzi na pytanie o to, jakie są wydarzenia historyczne ważne dla współczesnej tożsamości austriackiej, uczestnicy, wymieniając rok 1938, najczęściej nazywali to wydarzenie słowem *Anschluss* – oficjalną nazwą, która implikuje w pewnym stopniu dobrowolne przyłączenie się do III Rzeszy. Inne synonimiczne wyrażenia to „przyłączenie się” lub „włączenie do III Rzeszy”. Wyrażenia charakterystyczne dla powojennego dyskursu publicznego kreującego Austrię na pierwszą ofiarę Hitlera, takie jak „inwazja przez oddziały niemieckie”, „aneksja” czy „okupacja”, pojawiały się jedynie sporadycznie. Wszystkie grupy fokusowe były zgodne co do tego, że Austria nie przepracowała jeszcze w pełni okresu naziistowskiego. Jedynie nieliczni uczestnicy podtrzymywali dyskurs Austrii jako ofiary. A zatem analiza wywiadów fokusowych pozwoliła na zaobser-

wowanie, że pomimo wciąż występujących (jednak mniejszościowych) strategii wyparcia winy i odpowiedzialności, nastąpiła zmiana postrzegania statusu Austrii w czasie II wojny światowej. Dyskusje prowadzone w grupach fokusowych na temat rekompensat wynikających z odpowiedzialności, również materialnej, za zniszczenia i zbrodnie wojenne nie były już tak jednoznaczne. Widać było wyraźnie, że istnieje duża różnorodność w tej kwestii i brak jest jednego, dominującego poglądu, a uczestnicy wywiadów, w trakcie ich trwania, starali się zbudować konsensus na ten temat.

Celem pracy Achugar, Fernández i Moralesa (2013) było zbadanie interakcji między pamięcią zbiorową a osobistą, a w szczególności – jak urugwajska młodzież tworzy obraz własny w przestrzeni narodowej i jak odnosi się do ideologii tworzących ramy polityczne do reprezentowania wspólnej przeszłości i przyszłości narodowej. W artykule zaprezentowano analizę jednego wywiadu fokusowego z 17 osobami w wieku 15–18 lat, który trwał 55 minut. W analizie i interpretacji transkryptu wsparto się przeprowadzonymi wcześniej, lecz w artykule nieprzytoczonymi, analizami innych źródeł, takich jak podręczniki szkolne, obserwacja etnograficzna interakcji w klasie, wywiady z członkami rodzin czy artefakty kultury popularnej.

Analiza wywiadu pozwoliła zaobserwować, jak zachodzi transmisja kulturowa, a konkretnie – w jaki sposób dyskurs dominujący podlega rekontekstualizacji w trakcie prób pogodzenia go z pamięcią rodzinną. Ważnym wynikiem badania było opisanie, w jaki sposób, pomimo różnej oceny okresu dyktatury w Urugwaju, młodzież starała

się budować poczucie solidarności wewnątrzgrupowej. Wyraźnie widoczne były trudności w przezwycięzeniu hegemonicznej dychotomii: dyktatura–partyzantka Tupamaros. Zdaniem autorów pracy przyjęta metoda nie tylko sprawdziła się w badaniu transmisji międzypokoleniowej i indywidualnej podmiotowości w tworzeniu znaczeń, ale również umożliwiła odkrycie, w jaki sposób zwiększyć poziom zaangażowania obywatelskiego młodzieży.

Szacka (2006/2007) w swojej analizie polskiej pamięci o II wojnie światowej posłużyła się zarówno badaniami ankietowymi z lat 1965 i 1988 przeprowadzonymi przez Uniwersytet Warszawski oraz badaniami z 2003 roku przeprowadzonymi przez Instytut Studiów Politycznych PAN, które składały się zarówno z badań ankietowych, jak i zawierały wywiady fokusowe. W ramach tego badania przeprowadzono 10 wywiadów fokusowych w 6 miastach: Białymstoku, Warszawie, Katowicach, Poznaniu, Gdańsku i Wrocławiu. Miasta dobrano w taki sposób, aby reprezentowały różne doświadczenia wojenne różnych regionów Polski: Białystok – współcześnie miasto dwóch kultur: polskiej i białoruskiej, w czasie wojny najpierw znalazło się pod okupacją radziecką, a potem niemiecką; Warszawa znajdowała się w Generalnym Gubernatorstwie; Katowice (miasto dwóch kultur: polskiej i śląskiej) i Poznań zostały wcielone do Rzeszy; a Gdańsk i Wrocław przed wojną nie znajdowały się w granicach Polski. Uczestnicy badań mieli 18–65 lat, a więc reprezentowali trzy pokolenia Polaków i wykazywali zainteresowanie historią. Według Szackiej badania fokusowe pozwalają nie tylko opisać kształt pamięci zbiorowej, ale również

towarzyszące jej uczucia. Pamięć zrekonstruowana na podstawie wywiadów opiera się na przekazie rodzinnym, zarówno na opowieściach o wojnie przekazywanych z pokolenia na pokolenia, jak i na przemilczeniach i zachowaniach osób z najstarszego pokolenia, które wojny doświadczyły.

Zmodyfikowane wywiady fokusowe wykorzystywane są również do badania procesów pamięciowych z pogranicza psychologii i socjologii. Cuc i inni (2006) badali, czy obecność tak zwanego dominującego narratora, a więc osoby mówiącej więcej od innych, wpłynie na tworzenie treści pamięciowych. W jednym z przeprowadzonych badań udział wzięły 24 rumuńskie rodziny składające się z dwojga rodziców i dwojga dzieci, które zrekrutowano dzięki ogłoszeniom w lokalnej gazecie i którym zapłacono za poświęcony czas. Każdemu członkowi rodziny przedstawiono indywidualnie dwa krótkie, liczące około 1000 słów fragmenty tekstu beletrystycznego. Następnie zorganizowano 20-minutową dyskusję dla wszystkich członków danej rodziny na temat niedawno przeżywanej wspólnie uroczystości (np. urodzin). Po tej dyskusji każdy miał za zadanie indywidualne przypomnienie sobie przeczytanych wcześniej fragmentów tekstu i szczegółowe zreferowanie ich badaczom. Po tygodniu rodzinom kazano wspólnie przypomnieć sobie jeden z czytanych wcześniej fragmentów, a następnie każdego uczestnika badań poproszono o indywidualne przypomnienie sobie drugiego fragmentu. Po kolejnym tygodniu poproszono uczestników badania o indywidualne odtworzenie obydwu fragmentów.

Analiza wyników pozwoliła na stwierdzenie, że w grupach, w których pojawił się dominujący nar-

ator, treści pamięci rodzinnej odzwierciedlały jego indywidualne wspomnienia. Gdy dominującego narratora nie było, pamięć rodzinna zawierała tylko główne elementy czytanych wcześniej historii. Dla komentatorów tego badania (Hirst, Manier 2008) oznacza to przede wszystkim istnienie czynnika konwersacyjnego, który wpływa na proces przejścia treści pamięciowych z poziomu jednostkowego na zbiorowy. Warunkiem wystąpienia takiego czynnika jest przyjęcie przez jednego z uczestników rozmowy roli dominującego narratora.

Studium przypadku I: „Dynamika relacji pomiędzy nośnikiem a treścią pamięci społecznej”

Finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki projekt „Dynamika relacji pomiędzy nośnikiem a treścią pamięci społecznej. Nośniki i implanty pamięci społecznej w przestrzeni miejskiej” miał na celu zbadanie zmian pamięci społecznej wynikających z działań osób, które pamięć tę świadomie chcą modyfikować. Za medium takich modyfikacji uznano zmiany wprowadzane w nośnikach pamięci – obiektach istniejących w przestrzeni miejskiej i dostępnych dla wielu jego mieszkańców (budynki użyteczności publicznej, obiekty małej architektury, pomniki itd.), związanych w świadomości społecznej z przeszłością. Za specyficzną formę nośników pamięci uznano implanty pamięci, a więc „wtórnie i *post factum* wykreowane: budowle, zapisy, obrazy czy filmy, a także treści wiedzy, która ma uzupełnić braki pamięci, odtworzyć jej domniemaną treść albo wręcz stworzyć w nowej postaci, która zgodna by-

łaby z aktualną polityką zbiorowości czy aktualnym układem interesów, wartości i celów” (Golka 2009: 161). W omawianym grancie zajęto się wyłącznie architektonicznymi implantami pamięci, czyli budynkami tworzonymi w taki sposób, aby sprawiały wrażenie starszych niż w rzeczywistości. Ujmując rzecz zwięźle, projekt badał rezultaty działań osób, które przedstawiają publicznie swoją interpretację przeszłości oraz dążą do zmiany w nośnikach lub powstania nowych nośników pamięci odwołujących się w wyraźny sposób do tej interpretacji. Przeprowadzono łącznie 50 pogłębionych wywiadów indywidualnych, 4 zogniskowane wywiady grupowe oraz analizę treści stron internetowych.

Pamięć społeczna nie ma charakteru ekskluzywnego, dlatego zmiany w niej dokonywane mają tym większy sens, im więcej osób będzie je akceptowało lub się z nimi utożsamiało. Jednocześnie dość oczywistym wydaje się fakt, że tylko niewielka liczba osób spośród ogółu danej społeczności w sposób czynny przedstawia swoje interpretacje przeszłości oraz dąży do ich rozpowszechnienia i uczynienia oficjalnymi. Dlatego też w procesie projektowania badań niezwykle istotne stało się uchwycenie dwóch kategorii osób – tych, które świadomie oddziałują na pamięć społeczną oraz tych, które tego nie robią. Na potrzeby projektu nazwano ich odpowiednio liderami i odbiorcami pamięci społecznej. W przypadku liderów pamięci najlepszą metodą badawczą wydawał się być pogłębiony wywiad indywidualny. Pozwala on bowiem odkryć cele i wewnętrzne motywacje osób angażujących się w działania społeczne, za które nie pobierają one żadnego wynagrodzenia. Dużo

trudniejszy był wybór metody badawczej zastosowanej wśród odbiorców pamięci. Osoby te podzielono na dwie kategorie: tych, którzy na co dzień mają codzienny i rutynowy kontakt z nośnikami pamięci, oraz tych, którzy go nie mają. Wśród pierwszych przeprowadzono indywidualne wywiady pogłębione, tak samo jak w przypadku liderów pamięci. Uznano, że ich wiedza dotycząca nośników – związana z systematyczną obserwacją wprowadzanych w nośnikach zmian – jest wystarczająca, aby wykorzystać tę metodę badawczą. Kwestią otwartą pozostał natomiast sposób zbadań opinii innych odbiorców pamięci społecznej. Metody ilościowe, choć szeroko stosowane w polskich badaniach pamięci społecznej, wydawały się tutaj bezcelowe. Założono, że szczegółowa wiedza na temat poszczególnych nośników i implantów pamięci jest raczej mało rozpowszechniona. Samą ich obecność w świadomości mieszkańców Poznania badano wielokrotnie (Znaniński 1931; Znaniński, Ziółkowski 1984; Cichocki, Podemski 1999; Kaczmarek 2002), jednak realizowany projekt zakładał uchwycenie zmian w interpretacji przeszłości w zależności od zmian wprowadzanych do nośników, a nie samego faktu istnienia pewnych nośników. Wobec tego zaistniało prawdopodobieństwo, że badania wykonane metodami ilościowymi nie będą trafne w satysfakcjonującym stopniu. Jednocześnie chciano poznać opinie możliwie dużej liczby osób, również dotyczące stosunkowo szczegółowych pomysłów poznańskich liderów pamięci, które mogły nie zaistnieć w zbiorowej świadomości mieszkańców miasta. Te przyczyny sprawiły, że w ramach projektu wykonano cztery zogniskowane wywiady grupowe. Poruszane w nich tematy prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Tematy poruszane w I projekcie.

TEMAT	KWESTIE PORUSZANE SZCZEGÓLOWO
Motywacje liderów pamięci społecznej	<ul style="list-style-type: none"> Motywacje zwolenników (od)budowy Zamku Królewskiego w Poznaniu Motywacje przeciwników (od)budowy Zamku Królewskiego w Poznaniu
Ocena implantów pamięci	<ul style="list-style-type: none"> (Od)budowa Zamku Królewskiego w Poznaniu Inne architektoniczne implanty pamięci społecznej obecne w przestrzeni miejskiej Poznania (Baszta Strażacka, fontanny na Starym Rynku) Inne inicjatywy mające na celu powstanie w Poznaniu architektonicznego implantu pamięci społecznej (Baszta Wroniecka, kolegiata, fontanna przy ul. Długiej, Brama Patronów, szczyt głównej wieży Zamku Cesarskiego) Wpływ implantów pamięci na ruch turystyczny
Dopuszczalność ingerencji w nośnik pamięci społecznej	<ul style="list-style-type: none"> Czyszczenie elewacji obiektów Dzielnicy Cesarskiej w Poznaniu Wprowadzenie współczesnej estetyki architektonicznej w ramach remontu wnętrza Zamku Cesarskiego w Poznaniu

Źródło: opracowanie własne.

W czasie projektowania badań przyjęto założenie, że uczestnicy wywiadów fokusowych nie powinni się wcześniej znać, a zróżnicowanie ich podstawowych cech (płci i wieku) powinno spełniać postulat typologicznej reprezentatywności. Konieczną cechą wspólną wszystkich uczestników wywiadów (por. Barbour 2011: 106) było zamieszkiwanie w Poznaniu. Dodatkową cechą wspólną było wykształcenie średnie lub wyższe. Rekrutacja uczestników została przeprowadzona przez zewnętrzną firmę badawczą. Wywiady przeprowadzono w tak zwanej fokusowni, a więc pomieszczeniu wyposażonym w odpowiedni sprzęt nagrywający i lustro weneckie. Każdy wywiad trwał około 1 godziny (od 55 do 65 minut). W trakcie wywiadów korzystano z materiałów pomocniczych w postaci zdjęć omawianych obiektów (por. Meinhof, Galasiński 2000 na temat zastosowania fotografii jako bodźca w wywiadach fokusowych). Informacje o uczestnikach wywiadów podsumowuje tabela 2.

Tabela 2. Uczestnicy badań fokusowych w I projekcie.

Wiek (w latach)	Respondenci		
	K	M	Razem
19–34	4	4	8
35–49	4	4	8
50 i więcej	4	4	8
Razem	12	12	24

Źródło: opracowanie własne.

Grupowe wywiady zogniskowane spełniły pokładane w nich nadzieje. Uczestnicy dyskusji wyjaśniali sobie nawzajem większość wątpliwości związanych z faktami dotyczącymi poszczególnych obiektów, jednocześnie wyrażając dużą różnorodność ich ocen. W trakcie jednego z fokusów okazało się, że jeden uczestnik posiada przekonania dotyczące omawianego tematu, które w żaden sposób nie mają odniesienia do rzeczywistych zmian wprowadzanych w nośnikach pamięci społecznej w Poznaniu.

Myslał on, że inwestycja mająca na celu wybudowanie (lub, wedle niektórych, odbudowanie) skrzydła Zamku Królewskiego nieobecnego w przestrzeni miejskiej Poznania od początku XIX wieku jest tak naprawdę renowacją istniejącego nieprzerwanie zabytku. Wypowiedzi pozostałych uczestników badania na ten temat poskutkowały niemal całkowitym wycofaniem się tej osoby z udziału w dyskusji. Opisaną tutaj rezygnację jednego z uczestników z aktywnego udziału w wywiadzie należy uznać za stratę dla prowadzonych badań.

Zastosowanie zogniskowanego wywiadu grupowego jako metody badawczej przyniosło szereg ciekawych rezultatów, uzupełniających dane zebrane poprzez inne metody. Osoby biorące udział w fokusach zwykle najpierw w dyskusji wyjaśniały podstawowe kwestie związane z omawianymi obiektami, by następnie przejść do ich oceny. Wiele osób postanowiło podzielić się osobistymi doświadczeniami, na przykład jeden z uczestników badań opowiedział o swojej wizycie na placu budowy zamku. Była ona możliwa ze względu na charakter jego pracy zawodowej, a opis tego wydarzenia stanowił źródło informacji dla pozostałych uczestników wywiadu. To dzielenie się bardzo osobistymi spostrzeżeniami i doświadczeniami nie było wyjątkowe w skali całego projektu, jednak ze względu na obecność pozostałych członków grupy (a nie tylko samego badacza) zyskiwało ono nowy wymiar. Stawało się bowiem podstawą do dyskusji, weryfikacji opinii pozostałych uczestników badań i było wykorzystywane w sytuacji braku zgody co do jakiejś kwestii jako argument o większej sile przekonywania od innych opinii, niepopartych doświadczeniem. Osoba, której osobiste doświadcze-

nia były wystarczająco przekonującym argumentem dla pozostałych, przyjmowała rolę eksperta. Badania fokusowe pozwoliły także na otrzymanie danych odmiennych treściowo od tych, które zostały pozyskane poprzez inne metody. I tak okazało się, że uczestnicy wywiadów grupowych darzą ogromnym zaufaniem liderów pamięci społecznej. Wszystko, co działo się w Poznaniu w związku z nośnikami i implantami pamięci społecznej, odbiorcy pamięci postrzegali jako wynik skomplikowanego procesu, na którego ostateczny rezultat wpływ mają specjaliści z różnych dziedzin. Jeśli implant był oceniany krytycznie w fokusach, to genezy jego negatywnych właściwości szukano przede wszystkim w działaniach osób niebędących liderami pamięci. Najczęściej przywoływano w tym kontekście urzędników odpowiedzialnych za miejskie finanse. Zdaniem uczestników wywiadów zogniskowanych decyzje dotyczące nośników i implantów podejmowane są przez ekspertów na podstawie jednoznacznych wyników badań naukowych (historycznych i archeologicznych). Idące za takimi decyzjami działania mają natomiast pełne poparcie władz. Jednocześnie osoby biorące udział w fokusach skupiały się przede wszystkim, choć nie tylko, na aspekcie estetycznym i finansowym funkcjonowania nośników i implantów. Takie traktowanie działań liderów pamięci świadczy o małym zainteresowaniu przedstawianymi przez nich interpretacjami przeszłości. Ich działania są akceptowane ze względu na przypisywaną konkretnym kategoriom społecznym (ekspertom, naukowcom, wyższym urzędnikom) rolę liderów pamięci, a ewentualne różnice zdań pomiędzy liderami nie są brane pod uwagę. Ta konstatacja, bardzo odmienna od wyobrażeń samych liderów

pamięci społecznej, wyrażonych w wywiadach pogłębionych, byłaby niemożliwa do uzyskania bez przeprowadzenia wywiadów grupowych (więcej nt. wyników badań w: Skoczylas 2014).

Studium przypadku II: „Pamięć i tożsamość w krajobrazie miejskim”

Celem projektu „Pamięć i tożsamość w krajobrazie miejskim. Studium przypadku na przykładzie Poznania”, realizowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, było zbadanie interakcji między pamięcią i tożsamością społeczności lokalnej w kontekście dynamicznie zmieniającego się krajobrazu kulturowego Poznania. Za miejsca szczególnie nacechowane zarówno pamięcią indywidualną, jak i zbiorową uznano cmentarze, na potrzeby realizowanego projektu zdefiniowane jako wydzielony obszar przestrzeni, na terenie którego dokonywano (lub nadal dokonuje się) pochówków osób zmarłych. W obecnych granicach administracyjnych miasta Poznania znajdują się cmentarze zorganizowane według reguł kulturowych, dzięki czemu można je podzielić na, między innymi, cmentarze wyznaniowe (religijne), komunalne oraz wojenne (patrz: tabela 3). Dla potrzeb projektowanych badań przestrzenie te poddano dalszej klasyfikacji na: (1) cmentarze użytkowane (na terenie których nadal odbywają się pochówki), (2) cmentarze nieużytkowane (wyłączone z nowych pochówków, na których jednak dopuszcza się pochówki w już istniejących mogiłach – najczęściej rodzinnych grobowcach) oraz (3) przestrzenie pocmentarne (tereny byłych cmentarzy, obecnie funkcjonujących jako parki lub miejsca pamięci oraz te niewyodrębnione w jakikolwiek sposób z tkanki miejskiej) (patrz: tabela 4).

W tak sklasyfikowanych przestrzeniach cmentarz staje się symbolem pamięci, która zyskuje swój materialny kontekst pod postacią przestrzeni wydzielonej. W kontekście cmentarzy nieistniejących wprowadzono także istotną dla badań fokusowych kategorię miejsc niepamięci, rozumianych jako fizycznie istniejące (tereny dawnych cmentarzy), ale bez widocznych śladów przypominających o tej ich dawnej funkcji (np. brak symboli religijnych), wobec których następuje społecznie znacząca luka w kolektywnej pamięci. Niepamięć w tym kontekście to zarówno treści, które nie podległy przyswojeniu, jak również te wyeliminowane czy zapomniane (Hirszowicz, Neyman 2001).

Tak zarysowany obszar badawczy zakładał dotarcie do dwóch grup respondentów. Pierwszą z nich były tak zwane elity / grupy interesu (w badaniu nt. nośników pamięci omówionego w poprzedniej sekcji nazwano ich liderami pamięci), do których zaliczono między innymi nauczycieli, duchownych różnych wyznań, przedstawicieli władz miasta i przedstawicieli stowarzyszeń społecznych i kulturalnych (z tą grupą przeprowadzono 18 wywiadów indywidualnych). Drugą grupę stanowili tak zwani zwykli poznaniacy, osoby urodzone w Poznaniu lub związane z nim przez znaczną część swojego życia (w badaniu nt. nośników pamięci omówionego w poprzedniej sekcji nazwano ich odbiorcami pamięci). Ta grupa respondentów została podzielona na cztery pokolenia: pokolenie 1 – roczniki 1930–40 (tzw. pokolenie przedwojenne), pokolenie 2 – roczniki 1950–60 (tzw. pokolenie powojenne), pokolenie 3 – roczniki 1970–80 (tzw. pokolenie transformacji ustrojowej) i pokolenie 4 – urodzone w latach 1990. Z grupą respondentów liczącą łącznie 62 osoby przeprowadzono wywiady

Tabela 3. Kategoryzacja cmentarzy i przestrzeni pocmentarnych.

	Funkcjonujące	Zamknięte / wyłączone z pochówków	Zlikwidowane	
			Upamiętnione	Nieupamiętnione
komunalne	<ul style="list-style-type: none"> Cmentarz komunalny nr 2 Junikowo Cmentarz komunalny nr 1 Miłostowo 	---	---	---
wyznaniowe	<p>2 katolickie:</p> <ul style="list-style-type: none"> Cmentarz Górczyński Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan 	<p>2 katolickie:</p> <ul style="list-style-type: none"> Cmentarz Jeżycki par. Zmartwychwstania Pańskiego i par. św. Trójcy przy ul. Samotnej 	<p>2 ewangelickie:</p> <ul style="list-style-type: none"> par. św. Łukasza par. św. Pawła <p>2 żydowskie:</p> <ul style="list-style-type: none"> ul. Głogowska lapidarium na Miłostowie 	<p>2 katolickie:</p> <ul style="list-style-type: none"> par. św. Marcina przy ul. Towarowej farny przy ul. Bukowskiej <p>1 żydowski:</p> <ul style="list-style-type: none"> tzw. Musza Góra <p>5 ewangelickich:</p> <ul style="list-style-type: none"> par. św. Krzyża przy ul. Towarowej i ul. Ogrodowej par. św. Pawła przy ul. Królowej Jadwigi par. św. Mateusza przy ul. Rolnej par. św. Łazarza na Górczynie cmentarz przy ul. Ugory
wojenne	---	<ul style="list-style-type: none"> Cytadela kwatery wojskowe na cmentarzach komunalnych 	---	---

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Klasyfikacja terenów pocmentarnych.

	KATOLICKIE	EWANGELICKIE	ŻYDOWSKIE
przestrzenie z upamiętnieniem	---	<ul style="list-style-type: none"> Park Gustawa Manitiusa (daw. Park Zwycięstwa) z głazem i tablicą pamiątkową 	<ul style="list-style-type: none"> rekonstrukcja grobu Akivy Egera na podwórku kamienicy lapidarium na cmentarzu komunalnym na Miłostowie
przestrzenie przekształcone, bez upamiętnienia	<ul style="list-style-type: none"> teren Międzynarodowych Targów Poznańskich Park Karola Marcinkowskiego 	<ul style="list-style-type: none"> Park Kosynierów; Park Jana Henryka Dąbrowskiego Park Karola Marcinkowskiego Park Izabeli i Jarogniewa Drwęskich Park Górczyński teren przy ul. Rolnej 	<ul style="list-style-type: none"> Plac Wolności i róg ul. 3 maja

Źródło: opracowanie własne.

fokusowe, w celu zbadania interakcji zachodzących pomiędzy uczestnikami badań. Chodziło zarówno o poznanie wiedzy oraz potocznych wyobrażeń w ramach każdej z tych grup, jak i o zbadanie tych treści, które pojawiają się we wszystkich grupach, z uwzględnieniem tych specyficznych dla danej grupy / danego pokolenia. Łącznie przeprowadzono 14 wywiadów fokusowych, po 4 z przedstawicielami każdego z pokoleń 1–3 oraz 2 z przedstawicielami pokolenia 4, co ilustruje tabela 5.

Tabela 5. Uczestnicy badań fokusowych w II projekcie.

Kategorie pokoleniowe	Liczba wywiadów	Respondenci		
		K	M	Razem
pokolenie 1: roczniki 30–40	4	11	4	15
pokolenie 2: roczniki 50–60	4	12	4	16
pokolenie 3: roczniki 70–80	4	8	5	13
pokolenie 4: roczniki 90	2	7	11	18
Razem	14	38	24	62

Źródło: opracowanie własne.

Tematy, wokół których moderatorzy prowadzili wywiad, wyłoniono na podstawie analizy prasy regionalnej z lat 1990–2014 oraz stron informacyjnych i blogów historycznych o mieście Poznaniu oraz wyników wywiadów indywidualnych. Za szczególnie istotne informacje należy uznać te uzyskane od duchownych protestanckich będących zarządcami kilku terenów pocmentarnych. Na podstawie prezentowanej powyżej klasyfikacji cmentarzy i terenów po byłych cmentarzach oraz przeglądu prasy regionalnej z lat 1990–2014 przygotowano także zestaw zagadnień, które były poruszane podczas wywiadów grupowych (tabela 6).

Rekrutując uczestników wywiadów grupowych, starano się zadbać o to, by pochodzili oni z różnych rejonów miasta, aby na podstawie ich wypowiedzi, doświadczeń i obserwacji stworzyć pewnego rodzaju mapę mentalną pokazującą, które z elementów współczesnego Poznania są przez respondentów identyfikowane jako te najbardziej „poznańskie” – ważne dla nich samych jako mieszkańców.

Wywiady przeprowadzono zarówno w miejscach, w których spotykały się grupy zinstytucjonalizowane, a więc w klubach seniora, szkołach, jak i w przypadku grup, które się nie znały – w specjalnie przygotowanej sali uniwersytetu. Wywiady trwały od 35 do 80 minut, były rejestrowane audio oraz wideo. Rejestracja wideo była konieczna ze względu na obserwowanie sposobu gestykulacji, o czym uczestnicy nie byli informowani na początku, przed wywiadem, aby nie kontrolowali swojej mowy ciała. Każdorazowo uczestnicy byli informowani o sposobach rejestracji, a po skończeniu badania wypełniali formularz dotyczący wyrażenia przez nich zgody na sposób rejestracji wywiadu oraz na sposób wykorzystania danych (np. możliwość wyrażenia zgody lub nie na pokazywanie fragmentów wywiadów). Wywiady moderowane były przez 2 osoby, każdorazowo jednak moderatorzy ustalali między sobą, kto z nich będzie osobą wiodącą (moderator 1), a kto moderatorem kontrolującym (moderator 2). Moderator 1 posiadał wydruk z listą zagadnień, pilnując, aby wszystkie z nich pojawiły się podczas rozmowy. Moderator 2 miał za zadanie notować te wątki, które pojawiały się w dyskusji, jednak nie były podejmowane przez wszystkich. Pozwalało to powrócić do wybranych tematów i ponowić próbę porozmawiania o nich.

Tabela 6. Tematy poruszane w II projekcie.

TEMAT	KWESTIE PORUSZANE SZCZEGÓŁOWO
Topografia pamięci indywidualnej	<ul style="list-style-type: none"> W jakich dzielnicach respondenci zamieszkiwali / obecnie zamieszkują? W jaki sposób czuli się / czują się związani z poszczególnymi dzielnicami? Jakie mają swoje ulubione miejsca w Poznaniu i które z nich uważają za najważniejsze i dlaczego?
Wydarzenia i miejsca historyczne ważne dla miasta / wyróżniające miasto na arenie ogólnopolskiej	<ul style="list-style-type: none"> Jakie ważne wydarzenia historyczne związane z Poznaniem i jego dziejami znają i uważają za istotne i warte pamiętania? (np. powstanie wielkopolskie) Stosunek respondentów do przestrzeni Cytadeli (w tym do miejsc pochówków żołnierzy Armii Radzieckiej i Wehrmachtu) Stosunek respondentów do przestrzeni Cmentarza Zasłużonych Wielkopolan
Upamiętnianie ważnych osób związanych z Poznaniem	<ul style="list-style-type: none"> Jakie osoby warte są upamiętnienia? W jaki sposób można je upamiętnić? Jakie są najwłaściwsze/najciekawsze formy upamiętniania?
Miejsca związane z kulturą niemiecką/pruską	<ul style="list-style-type: none"> Jakie miejsca związane z kulturą niemiecką/pruską respondenci znają/identyfikują? Czy znają te miejsca z własnego doświadczenia czy z innych źródeł? Co się powinno robić z pozostałościami np. po cmentarzach?
Miejsca związane z kulturą żydowską	<ul style="list-style-type: none"> Jakie miejsca związane z kulturą żydowską respondenci znają/identyfikują? Czy znają te miejsca z własnego doświadczenia czy z innych źródeł? Co się powinno robić z pozostałościami np. po cmentarzach?
Upamiętnienie powstańców wielkopolskich przez kibiców piłkarskich	<ul style="list-style-type: none"> Czy słyszeli o tej akcji? Co o niej sądzą, jak ją oceniają? Czy i w jaki sposób wspierają tę akcję?

Źródło: opracowanie własne.

Spośród wszystkich 14 wywiadów fokusowych połowa została przeprowadzona z grupami, których członkowie znali się między sobą wcześniej – 3 wywiady z pokoleniem 1 (członkowie dwóch klubów seniora), 1 wywiad z pokoleniem 3 (tzw. grupa zainteresowań) oraz 2 wywiady z pokoleniem 4 (uczniowie I klasy w liceum ogólnokształcącym, podzieleni na 2 grupy). Osoby tworzące pozostałe grupy nie znały się wcześniej. Taki podział na grupy znajomych i nieznajomych pozwolił zaobserwować przede wszystkim samoistne wyłanianie

się tak zwanego lidera – osoby wiodącej podczas wywiadu, niekiedy narzucającej swoje zdanie i dominującej nad pozostałymi uczestnikami. Osoby takie jako pierwsze zabierały głos, a w przypadku pytań odwołujących się do historii miasta (a zatem i do posiadania określonej wiedzy historycznej) od lidera szczególnie oczekiwano odpowiedzi, później ewentualnie nawiązując do jego wypowiedzi. Podobny mechanizm – wyłaniania lidera – samoczynnie następował w pozostałych grupach złożonych z nieznajomych.

Ciekawych wyników dotyczących tożsamości poznaniaków dostarczył wywiad przeprowadzony w grupie osób zaliczonych do pokolenia 3, z których znaczna część to ludność napływowa (mieszkająca w Poznaniu od czasu studiów). Ich zdolność do kontrastowania perspektywy wewnątrz- i zewnątrzgrupowej stanowiła cenne uzupełnienie opinii rodowitych poznaniaków.

Swoistą specyfiką cechowały się wywiady z pokoleniem najstarszym oraz najmłodszym, jednocześnie były to grupy, które były najbardziej zorganizowane i umocowane instytucjonalnie. Spośród czterech grup fokusowych trzy z pokolenia 1 to słuchacze dwóch Uniwersytetów Trzeciego Wieku, spędzający ze sobą dużo czasu wolnego, zainteresowani dodatkowymi aktywnościami, do których sami zaliczali między innymi uczestnictwo w zorganizowanych wycieczkach po terenie Poznania. Z kolei najmłodszy uczestnicy wywiadów fokusowych – pokolenie 4 – to uczniowie szkoły ponadgimnazjalnej (liceum ogólnokształcącego), podlegający edukacji sformalizowanej. Są wychowankami aktywnego wychowawcy – historyka, który zachęca swoich uczniów do uczestnictwa w dodatkowych zajęciach pozalekcyjnych, w dużej mierze związanych z historią miasta (m.in. odwiedziny na cmentarzach, tematyczne wycieczki historyczne).

Różnice w pokoleniach dotyczyły przede wszystkim osobistego stosunku do zmieniającego się krajobrazu miasta, a także do przestrzeni obecnych i byłych cmentarzy. Pokolenie 1 pamiętało przekształcanie poszczególnych byłych cmentarzy w parki, jednak nie postrzegało tego w kategoriach konieczności upamiętniania i szczególnego wyróżniania prze-

strzeni, zwłaszcza po byłych cmentarzach ewangelickich. Podobny stosunek miały osoby z pokolenia 2, jednak mniej osobisty niż grupa najstarsza. Pokolenie 3 informację o zmieniającej się przestrzeni miasta czerpie głównie z prasy lokalnej, a także własnych poszukiwań, w tym wycieczek. Miasto jest dla nich przestrzenią do odkrywania, w obrębie której jest miejsce na upamiętnienie wszystkich byłych mieszkańców, bez wartościowania przynależności narodowej czy etnicznej. Pokolenie 4 w najniższym stopniu wykazało się wiedzą będącą efektem własnych eksploracji i osobistych doświadczeń. Bądź nie posiadało wiedzy w ogóle, bądź była ona bardzo sformalizowana, nabyta w procesie edukacji szkolnej.

Podsumowując tę część, można stwierdzić, że największą zaletą w przyjętej metodzie badawczej było stopniowe gromadzenie informacji – od analizy prasy regionalnej i konfrontacji informacji prasowych z tak zwanymi elitami, poprzez wywiady indywidualne (co pozwoliło doprecyzować wiele informacji i je pogłębić), po ostateczne zbudowanie wytycznych do badań fokusowych (badanie wiedzy potocznej nt. wydarzeń opisywanych przez prasę). Przykładem mogą być wykopaliska archeologiczne prowadzone na terenie dwóch byłych cmentarzy, a obecnie jednego parku. Na ten temat ukazało się kilkanaście artykułów prasowych relacjonujących bardzo szczegółowo przebieg badań archeologicznych z jednoczesnym przypominaniem historii miejsca (założenie cmentarza i moment jego likwidacji). Wywiad przeprowadzony został z kierownikiem robót archeologicznych. Natomiast wywiady fokusowe pokazały, że dosyć niski jest stan wiedzy dotyczący historii tego miejsca i ewentualnych sposobów jego upamiętnienia.

Działalność Stowarzyszenia Wiara Lecha, zrzeszającego kibiców tego piłkarskiego klubu, stanowiła obszar negocjacji ocen tego zjawiska. W wywiadzie z pokoleniem 3. w odpowiedzi na pytanie na temat ważnych wydarzeń historycznych respondentka 4 powiązała pamięć o powstaniu z akcją kibiców Lecha i wyraziła się o niej krytycznie, nazywając ją „kolejną zadymą w ich wykonaniu”. Chwilę później, kiedy padło pytanie o tę właśnie akcję, respondentka 3 oceniła ją pozytywnie, ale ograniczony udział respondentki 4 sprowokował respondentkę 3 do mitygacji swojej wypowiedzi przez użycie trybu warunkowego: „o ile mają dobre intencje, to chwala im za to”. Wówczas do rozmowy włączyła się respondentka 1 i wzmocniła ocenę negatywną słowami: „choć generalnie hasło kibice to zła konotacja, kibole, krótko mówiąc”. W ten sposób początkowa ocena negatywna akcji zostaje wzmocniona i przyjęta jako opinia całej grupy. Uzyskanie wglądu w takie grupowe konstruowanie poglądu na praktykę społeczną możliwe jest właśnie dzięki zastosowaniu wywiadów fokusowych.

Zakończenie

Opisywane w niniejszym tekście projekty badawcze przyniosły odpowiedź na pytanie o przydatność zogniskowanych wywiadów grupowych w badaniach pamięci społecznej. W celu uzyskania możliwie pełnego obrazu badanego zjawiska przeprowadzono analizę SWOT doświadczeń z tym związanych. Wyniki tej analizy przedstawia tabela 7, w której zawarte są zalety i wady badań fokusowych. Pod tabelą znajduje się szczegółowy opis omawiający je specyficznie w kontekście badań nad pamięcią.

Zogniskowany wywiad grupowy może być bardzo ciekawą metodą badawczą dla projektów, w których przedmiot badań ma charakter specyficzny, nieznan powszechnie lub budzący duże kontrowersje, a same badania nie ograniczają się do kwestii ściśle eksploracyjnych. W standardowych zogniskowanych wywiadach grupowych ograniczone zostaje niebezpieczeństwo narzucenia przez badaczy swojej ramy interpretacyjnej zjawiskom ocenianym przez osoby biorące udział w badaniu (o wyjątkach od tej reguły piszemy nieco dalej). Niebezpieczeństwo to jest w omawianych tu przypadkach szczególnie duże, dlatego że często badacze obsadzani są przez uczestników badań w roli ekspertów i przez to mają znaczący wpływ na ich opinie. Jest to istotne przede wszystkim wtedy, gdy wywiady fokusowe przeprowadza się wśród odbiorców pamięci, a więc osób niezainteresowanych przeszłością zawodowo. Umiejętne zastosowanie techniki zogniskowanych wywiadów grupowych pozwala na zmniejszenie roli badaczy i poznanie pozaekspertkij wersji pamięci społecznej. Dzięki ścisłemu przestrzeganiu roli prowadzącego dyskusję możliwe jest wytworzenie sytuacji, w której to uczestnicy badań nawzajem wyjaśniają sobie niezrozumiałe sprawy związane z badanym zjawiskiem. Dzięki temu fokusy stają się techniką eksplorującą nie tylko opinie i doświadczenia, ale także świadomość społeczną. Umożliwiają także dotarcie do tak zwanej wiedzy potocznej, często trudnej do zbadania przez przedstawiciela nauk społecznych, który sporą część swojego życia zawodowego poświęcił danemu zjawisku i analizując jego społeczny odbiór, może projektować na zewnątrz swoje własne przekonania. Stwarza to oczywiście niebezpieczeństwo, że wywiad nie wniesie zbyt dużo do badań, jeśli okaże się, że

Tabela 7. Wyniki analizy SWOT wykorzystania techniki zogniskowanych wywiadów grupowych w badaniach pamięci społecznej.

<p>ZALETY</p> <ul style="list-style-type: none"> • możliwość badania tematów specyficznych bądź kontrowersyjnych • ograniczenie wpływu badaczy jako ekspertów lub źródła wiedzy o przeszłości • duża swoboda w doborze próby • niewielki koszt badań • pozyskanie nie tylko opinii, ale też opisów przeżyć i emocji związanych z przeszłością 	<p>SZANSE I MOŻLIWOŚCI</p> <ul style="list-style-type: none"> • możliwość obserwowania procesu wytwarzania treści pamięci społecznej oraz ich reinterpretacji – badanie nie tylko treści pamięci, ale także procesów pamięciowych • możliwość obserwowania procesu zmiany opinii przez uczestników wywiadu podczas dyskusji • możliwość obserwowania procesu budowy konsensusu między odmiennymi opiniami o przeszłości, co pozwala poznać granice reinterpretacji treści pamięci społecznej • możliwość przeprowadzenia badań wśród osób niezainteresowanych bezpośrednio tematem (odbiorców pamięci), co pozwala na poznanie pozaeksperskiej wersji pamięci społecznej • obserwacja procesów przetwarzania i rekontekstualizacji treści pamięci przekazywanych przez system edukacyjny, media, członków rodziny itd. • możliwość porównania perspektywy konkretnej wspólnoty pamięci z perspektywą innych wspólnot • możliwość poznawania roli przemilczeń w pamięci prywatnej i rodzinnej
<p>SŁABOŚCI</p> <ul style="list-style-type: none"> • wycofanie się niektórych uczestników z dyskusji 	<p>ZAGROŻENIA</p> <ul style="list-style-type: none"> • zdominowanie dyskusji przez osobę szczególnie aktywną lub przyjmującą rolę eksperta • niemożliwość wygenerowania wystarczających danych dla wyczerpującego zrozumienia badanego zjawiska

Źródło: opracowanie własne.

interesujące nas treści pamięci społecznej nie są w grupie w ogóle znane lub znane są w sposób bardzo pobieżny. Sam fakt braku dużej liczby danych wygenerowanych podczas wywiadu grupowego może stać się podstawą do stawiania hipotez o nieobecności poruszanego tematu w pamięci społecznej danej wspólnoty lub kategorii osób.

Jednocześnie sama obserwacja wzajemnego wyjaśniania sobie diskutowanych kwestii i dzielenia się przez uczestników własnymi doświadczeniami jest wyjątkową okazją dla badacza do obserwacji procesu wytwarzania się reprezentacji poznawczych. Dotyczy to na przykład tworzenia map mentalnych,

gdzie mowa jest o miejscach pamięci, oraz potwierdzania albo zaprzeczania stereotypom. W jednym z opisanych wyżej projektów dużym atutem okazała się możliwość kontrastowania perspektywy wewnątrz- i zewnątrzgrupowej. Stanowiło to cenne uzupełnienie opinii rodowitych poznaniaków przez ludność napływową (np. mieszkającą w Poznaniu od czasu studiów). W badaniach fokusowych można więc porównywać różne wspólnoty pamięci oraz odnajdywać te treści pamięci społecznej oraz ich interpretacje, które je od siebie odróżniają.

Możliwe jest również zaobserwowanie zmiany poglądów, kiedy wizja przeszłości dominująca

dawniej jest wyrażana przez mniejszość uczestników badań lub przez uczestników starszych. Zogniskowany wywiad grupowy pozwala więc na uzyskanie unikalnych danych dotyczących procesu wytwarzania wiedzy i tworzenia reprezentacji poznawczych czy procesu zmiany opinii przez uczestników wywiadu podczas dyskusji. Te procesy wydają się trudne lub wręcz niemożliwe do zaobserwowania w czasie badań wykorzystujących inne techniki. Nawet jeśli założyć, że na przykład panelowe badania sondażowe pozwalają na wykrycie samej zmiany opinii, to nie pozwalają jednak w satysfakcjonujący sposób poznać przebiegu tego procesu oraz jego dynamiki.

Tematy, na które społeczeństwo nie wypracowało jeszcze jednoznacznego stanowiska, mogą wywołać dyskusję w grupie, z próbą uzyskania konsensusu bądź polaryzacji stanowisk. To z kolei pozwala poznać granice dopuszczalnych reinterpretacji przeszłości. W takim przypadku badana jest nie tylko jednoznaczna treść pamięci społecznej, ale także zakres, w jakim może być ona zmieniana, nie wywołując oporu członków wspólnoty pamięci. Sytuacja taka jest również o tyle szczególna, że może ukazać wpływ na pamięć społeczną mediów, treści zawartych w pamięci rodzinnej uczestników badań, systemu edukacyjnego, który współkształtował ich wiedzę o świecie i tak dalej. Możliwe jest więc odkrycie, jaki jest stopień zaufania wobec treści pochodzących z różnych źródeł i które treści przyjmowane są jako bardziej prawdopodobne w przypadku ich niezgodności (np. niezgodności treści pamięci rodzinnej jednego uczestnika wywiadu z wiedzą pochodzącą z procesu edukacyjnego drugiego uczestnika). To wszystko sprawia,

że oprócz samej treści zogniskowane wywiady grupowe umożliwiają badanie procesu wytwarzania i reinterpretacji treści pamięci społecznej. Wywiady grupowe w badaniach nad pamięcią zbiorową pozwalają jednocześnie na pozyskanie danych o roli przemilczeń w prywatnych opowieściach o przeszłości. Dane takie są niezwykle trudne do pozyskania innymi metodami, gdyż w wywiadach indywidualnych oraz badaniach ankietowych przemilczenia często pozostają niezauważone. W zogniskowanych wywiadach grupowych kontrastują natomiast z pamięcią prywatną innych uczestników badań i dlatego łatwiej je wykryć.

Niewątpliwą zaletą badań fokusowych jest także stosunkowo duża swoboda przy doborze próby. Wyniki zogniskowanych wywiadów grupowych są ciekawe zarówno wtedy, gdy dotyczą grup istniejących wcześniej, jak i wtedy, gdy dotyczą stworzonych na potrzeby badania grup typologicznie reprezentatywnych. Ten drugi przypadek pozwala na próbę wykorzystania fokusów jako substytutu reprezentatywnych metod ilościowych. W przeciwieństwie do nich przeprowadzenie badań fokusowych nie generuje aż tak dużych kosztów i łatwiej je przeprowadzić w sensie logistycznym.

Poważnym zagrożeniem dla jakości badania jest zdominowanie dyskusji przez jedną osobę, która przyjmuje rolę eksperta. Może to być osoba wyróżniająca się szczególną aktywnością lub posiadająca wcześniej wytworzoną jasną, jednoznaczną i przemyślaną opinię na badany temat. Wydaje się jednak, że szczególnie łatwo przyjęcie roli dominującego narratora przychodzi osobom, których z badanym zjawiskiem łączy osobiste doświadczenie.

Zagrożenie to można ograniczyć podczas doboru próby (wykluczenie z niej osób posiadających takie doświadczenie) albo poprzez umiejętne kierowanie dyskusją. Całkowita eliminacja tego zagrożenia wydaje się jednak niemożliwa. Tym bardziej, że, jak wskazują badania Cuc i innych (2006), wyłonienie się takich liderów w dyskusji jest naturalnym procesem przejścia od pamięci zbieranej do zbiorowej w rozumieniu Olicka (2007) lub też z poziomu jednostkowego pamięci na zbiorowy (Hirst, Manier 2008).

Niekwestionowaną słabością zogniskowanych wywiadów grupowych jest możliwość pojawienia się wśród uczestników badań osób, które w konfrontacji z bardziej aktywnymi rozmówcami tracą poczucie własnej kompetencji o temacie dyskusji i wycofują się z aktywnego w niej udziału. Jest to niezależne od sposobu doboru próby – w opisywanych wyżej badaniach zjawisko to występowało zarówno w przypadku wywiadów, których uczestnicy nie znali się wcześniej, jak i w przypadku wywiadów przeprowadzanych w grupach istniejących przed badaniem. Prowadzi to do ograniczenia zakresu danych uzyskanych dzięki tej technice badawczej. Ewentualnym wyjściem jest dokonanie przez badaczy przed dyskusją krótkiej prezentacji podstawowych faktów dotyczących badanego tematu. Rozwiązanie to ma jednak swoje wady: istnieje niebezpieczeństwo wpłynięcia osobistych poglądów lub sposobów interpretacji badacza na uczestników wywiadu. Ponadto powoduje to wzmocnienie procesu nadawania badaczowi roli eksperta, co może zachęcić uczestników badań do próby wciągnięcia go w dyskusję. Warto w tej sytuacji zastanowić się nad zatrudnieniem niezależnej od zespołu badaw-

czego osoby prowadzącej dyskusję. To jednak może spowodować zwiększenie kosztów badania. Innym możliwym sposobem przewyciężenia tej słabości jest wprowadzenie znajomości tematu jako warunku rekrutacji lub zadań indywidualnych poprzedzających dyskusję – również ten zabieg ma jednak swoje poważne ograniczenia. W dwóch opisywanych powyżej badaniach nad pamięcią zbiorową poznaniaków istotne było rozróżnienie na wywiady indywidualne przeprowadzone z liderami pamięci / elitami miasta, których wiedza wynikała z ich funkcji zawodowych lub społecznych, oraz na wywiady fokusowe, które miały eksplorować wiedzę potoczną pozostałych mieszkańców miasta (odbiorców pamięci), a nie specjalistów. Dodatkowo, za pomocą badań fokusowych chciano zaobserwować, w jaki sposób dyskursy o pamięci tworzone są w czasie interakcji w grupie. Dlatego ważne było, żeby uczestnicy wywiadów fokusowych nie reprodukowali zadanych im wcześniej przez badaczy tekstów, ale czerpali wiedzę ze swoich własnych zasobów pamięci. Podczas użycia zogniskowanych wywiadów grupowych w podobnym celu wcześniejsza prezentacja materiałów historycznych lub rekrutacja na podstawie posiadania określonej wiedzy o przeszłości byłyby jednoznaczna z pozbawieniem wyników badań pewnej wartości poznawczej. Strategie te stosować można tylko wtedy, gdy wywiady przeprowadzane są wśród specjalistów lub aktywistów (liderów pamięci), co jednak wiąże się z rezygnacją z szansy dotarcia do pozaeksperskich treści pamięci społecznej.

Niezależnie od tego, czy uczestnicy badań mają własne doświadczenia lub przemyślane wcześniej opinie na temat badanego zjawiska, nie są one wy-

starczające do jego wyczerpującego wyjaśnienia, szczególnie gdy badaczy interesują treści pamięci społecznej, a nie procesy jej wytwarzania lub reinterpretacji w grupie. Jeśli badacze posługują się metodą monograficzną, zakładającą możliwie szeroki ogląd przedmiotu badań w jego kontekście społecznym i kulturowym, która to metoda wydaje się być szczególnie popularna we współczesnej socjologii, to badanie fokusowe nie może być jedynym źródłem danych. Nie zastąpi ono ani obszernej analizy dyskursu, ani indywidualnych wywiadów ze specjalistami bądź osobami posiadającymi osobiste związki z badanym zjawiskiem. W trakcie wywiadu grupowego każdy z uczestników ma stosunkowo niewiele czasu na wypowiedź. Dodatkowo musi

dostosować się do zmieniającego się rytmu i szczególnej tematyki dyskusji. Może również nie chcieć podzielić się pewnymi spostrzeżeniami lub wiedzą z dużą liczbą osób. Ta ostatnia kwestia dotyczy szczególnie badań przeprowadzanych w grupach wcześniej istniejących, których relacji socjometrycznych i relacji władzy autorzy badań mogą nie znać. Z tego powodu konieczna wydaje się triangulacja badań poprzez zastosowanie innych, możliwie zróżnicowanych technik badawczych. Zogniskowane wywiady grupowe mają swoje liczne zalety w badaniach pamięci społecznej, stwarzają także możliwości uzupełnienia danych pozyskanych innymi metodami. Wydają się jednak niewystarczające jako jedyna metoda badawcza.

Bibliografia

Achugar Mariana, Fernández Amparo, Morales Nicolás (2013) *Re/Constructing the Past: How Young People Remember the Uruguayan Dictatorship*. „Discourse and Society”, vol. 24, no. 3, s. 265–288.

Assmann Jan (1995) *Egyptian Solar Religion*. New York: Routledge.

Assmann Jan (1997) *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Assmann Jan (2003) *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*. „Pamięć. Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, t. 29, s. 11–16.

Babbie Earl (2005) *Badania społeczne w praktyce*. Przełożył Witold Betkiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Barbour Rosaline (2011) *Badania fokusowe*. Przełożyła Barbara Komorowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bednarek Stefan (2010) *Jeśli nie „miejsca pamięci”, to co? O badaniach pamięci*. „Kultura Współczesna”, t. 1, s. 100–109.

Benjamin Walter (1969) *The Storyteller* [w:] Hannah Arendt, ed., *Illuminations*. New York: Schocken, s. 83–109.

Bruck Peter A., Stockner Günther (1996) *Die ganz Normale Vielfältigkeit des Lesens. Zur Rezeption von Boulevardzeitungen*. Münster: Lit Verlag.

Cichocki Ryszard, Podemski Krzysztof (1999) *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

Cuc Alexandru i in. (2006) *On the Formation of Collective Memories: The Role of a Dominant Narrator*. „Memory & Cognition”, vol. 34, no. 4, s. 752–762.

Daniłowicz Paweł, Lisek-Michalska Jolanta (2007) *Fokus – zogniskowany wywiad grupowy. Zarys metody* [w:] Jolanta Lisek-Michalska, Paweł Daniłowicz, red., *Zogniskowany wywiad grupowy. Studia nad metodą*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 11–32.

Dörnyei Zoltán (2007) *Research Methods in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Freud Sigmund (1939) *Moses and Monotheism*. New York: Vintage.

Golka Marian (2009) *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Halbwachs Maurice (1950) *La mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France.

Hirst William, Manier David (2008) *Towards a Psychology of Collective Memory*. „Memory”, vol. 16, no. 3, s. 183–200.

Hirszowicz Maria, Neyman Elżbieta (2001) *Společne ramy nie-pamięci*. „Kultura i Społeczeństwo”, t. 3–4, s. 23–48.

Kaczmarek Jerzy (2002) *Poznań w fotografii i świadomości mieszkańców*. „Przegląd Zachodni”, t. 3, s. 48–61.

Każmierska Kaja (2007) *Ramy społeczne pamięci*. „Kultura i Społeczeństwo”, t. 3–4, s. 3–23.

Kończal Kornelia, Wawrzyniak Joanna (2011) *Polskie badania pamięcioznawcze: tradycje, koncepcje, nieciągłości*. „Kultura i Społeczeństwo”, t. 4, s. 11–64.

Kula Marcin (2002) *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa: DiG.

Kula Marcin (2004) *Między przeszłością a przyszłością: o pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*. Poznań: PTPN.

Kula Marcin (2008) *O co chodzi w historii?* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Kwiatkowski Piotr Tadeusz (2008) *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Meinhof Ulrike H., Galasiński Dariusz (2000) *Photography, Memory, and the Construction of Identities on the Former East-West German Border*. „Discourse Studies”, vol. 2, no. 3, s. 323–353.

Nijakowski Lech M. (2006) *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Nijakowski Lech M. (2008) *Polska polityka pamięci – esej socjologiczny*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Nowak Jacek (2011) *Společne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*. Kraków: Nomos.

Olick Jeffrey K. (1999) *Collective Memory: The Two Cultures*. „Sociological Theory”, vol. 17, no. 3, s. 338–348.

Olick Jeffrey K. (2007) *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York, London: Routledge.

Pomian Krzysztof (2006) *Historia. Nauka wobec pamięci*. Lublin: UMCS.

Schwartz Barry (2000) *Abraham Lincoln and the Forge of American Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Skoczylas Łukasz (2014) *Pamięć społeczna – jej liderzy i odbiorcy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Szacka Barbara (2000a) *Pamięć społeczna* [w:] Władysław Kwaśniewicz, red., *Encyklopedia socjologiczna*, t. 3. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 52–55.

Szacka Barbara (2000b) *Pamięć zbiorowa i wojna*. „Przegląd Socjologiczny”, t. 49, nr 2, s. 11–28.

Szacka Barbara (2001) *Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa* [w:] Aleksandra Jasińska-Kania, red., *Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 37–46.

Szacka Barbara (2006) *Czas przeszły – pamięć – mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Szacka Barbara (2006/2007) *Polish Remembrance of World War II*. „International Journal of Sociology”, vol. 36, no. 4, s. 8–26.

Szpociński Andrzej (2003) *Miejsca pamięci*. „Pamięć. Borussia. Kultura – Historia – Literatura”, t. 29, s. 17–23.

Szpociński Andrzej, red. (2005) *Wobec przeszłości: pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

Szpociński Andrzej, red. (2006) *Przeszłość jako przedmiot przekazu*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Szpociński Andrzej (2008) *Miejsca pamięci*. „Teksty drugie”, t. 4, s. 11–20.

Szpociński Andrzej, red. (2009) *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Szpociński Andrzej, Kwiatkowski Piotr Tadeusz (2006) *Przeszłość jako przedmiot przekazu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Traba Robert, red. (2009) *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Wodak Ruth, Krzyżanowski Michał (2011) *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.

Wodak Ruth i in. (2009) *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Wolff-Powęska Anna (2011) *Pamięć – brzemień i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Znaniński Florian (1931) *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*. Poznań: Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego.

Znaniński Florian, Ziółkowski Janusz (1984) *Czym jest dla ciebie miasto Poznań? Dwa konkursy: 1928/1964*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Cytowanie

Skoczylas Łukasz, Brzezińska Anna Weronika, Fabiszak Małgorzata (2016) *Zastosowanie wywiadów fokusowych w badaniach nad pamięcią zbiorową*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 12, nr 4, s. 56–77 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

Focus Interviews in Collective Memory Research

Abstract: The article is methodological in nature and analyses the use of focus interviews in collective memory research. First, the study design of typical focus interviews is presented and followed by a short review of basic concepts in memory studies indicating that memory is discursive in nature and should therefore be studied through focus group interviews. It is then illustrated with examples of application of the method in collective memory research. Methods employed in two studies are discussed in particular detail. These are two independently conducted projects investigating collective memory in Poznan. Finally, a SWOT analysis of the implementation of focus interview method in collective memory studies is conducted.

Keywords: collective memory, collective identity, focus interviews, cultural heritage